

M. OSOVSKA

DOROVĖS NORMOS, GINANČIOS ŽMOGAUS ORUMĄ¹

Klausimo svarba

Ketvirtoje „Nikomacho etikos“ knygoje Aristotelis mini garbę kaip didžiausią išorinę žmogaus vertybę. Ir tikrai, nors savo paties gyvybę kiekvienam žmogui yra ypatingai didelis turtas, bet neretai ji būna aukojama dar didesnei vertybei: orumui išsaugoti tam tikroje situacijoje, geram vardui išgelbėti, išlaikyti nesuteptai šlovei. Netgi labai skirtingose kultūrose savęs pasmerkimas mirčiai leidžia žmogui apsivalyti nuo nešlovės, padeda išsaugoti garbę tam, kas geriau pasirenka mirtį, negu savosios vertės pažeminimą savo ir kitų žmonių akyse.

¹ *Marija Osovsk*a (1896—1974) priklauso tai lenkų intelektualų kartai, kuri, pergyvenusi visas karo ir fašistinės okupacijos negandas, išsaugojo pažangiąsias savojo krašto bei pasaulinės humanistinės tradicijas ir aktyviai įsijungė į socialistinės Lenkijos kultūrinį gyvenimą. Mokslinę veiklą pradėjusi dar ikikarinėje Lenkijoje (jos mokytojas buvo žymus lenkų filosofas T. Kotarbinskis), M. Osovska netruko įsijungti į priešakinių ano meto Lenkijos demokratinės minties atstovų būrį. Okupacijos metais ji dirbo pagrindinio universiteto filosofijos sekcijoje, pirmaisiais pokario metais profesoriavo Lodzės, o nuo 1948 m.—Varšuvos universitete, kuriame vadovavo Moralės istorijos ir teorijos katedrai. 1956—1962 metų laikotarpiu M. Osovska vadovavo Lenkijos Mokslų akademijos Filosofijos ir sociologijos instituto Moralės istorijos ir teorijos sektoriui.

M. Osovska — žymiausias pokarinio laikotarpio lenkų etinės minties autoritetas. Svarbiausias jos mokslinės veiklos baras — moralės teorija ir istorija. Gilios žinios, aukšta minties kultūra žymi M. Osovskos darbus. Tai — atskiromis knygomis išėję veikalai: „Moralės mokslo pagrindai“ (1947), „Vertinimai ir normos“ (1949) „Anglų Šviečiamąjo laikotarpio etinė mintis“, „Moralės normos“ (1970), „Riteriškoji etika ir jos atmainos“ (1973) ir kt. Teorinio ir istorinio pobūdžio studijos buvo tas pagrindas, kuris leido M. Osovskai vaisingai pasireikšti ir moralės psichologijos tyrinėjimuose. Vertingiausiu šios srities darbu pelnytai laikomas jos veikalas „Elgesio motyvai“ (1949). Mokslininkės dėmesio susilaukė ir moralės sociologijos problemos, kurioms ji paskyrė savo darbus „Miesčioniškoji moralė“ (1956) ir „Moralės sociologija“ (1963).

Mokslinė, pedagoginė ir visuomeninė M. Osovskos veikla paliko ryškia žymę dabartinės Lenkijos dvasiniame gyvenime. Jos teoriniai darbai neabejotinai verti ir kitų kraštų skaitytojų dėmesio.

Pateiktas straipsnis verstas iš: M. *Ossowska*, Normy moralne w obronie godności człowieka.— „Etyka“, t. 5, Warszawa, 1969, s. 7—24 (taip pat šis straipsnis sudaro atskirą skyrių vėliau išleistoje autorės knygoje „Normy moralne. Próba systematyzacji“, Warszawa, 1970, s. 51—75). Vertimas redaguotas, remiantis abiem tekstais.

Vertėjas dėkoja docentei K. Rickevičiūtei, konsultavusiai verčiant šią publikaciją. Vertė S. *Venskevičius*.

Šiuolaikinė psichologija, kaip žinoma, itin pabrėžia savęs vertinimo vaidmenį žmogaus gyvenime, akcentuoja tai, kaip paties žmogaus požiūriu jis atrodo kitų akyse, kokia yra jo paties atspindėta asmenybė, jo „sociometrinė padėtis“. Savęs paties vertinimas laikomas būtina integracijos sąlyga, o nesugebėjimas šito padaryti — jos praradimo simptomu. Įvairūs šiuolaikiniai tyrimai parodo skirtingų elgesio rūšių priklausomybę nuo žemo arba aukšto savęs vertinimo. Šis savęs vertinimas kartais būna visiškai priklausomas nuo svetimos nuomonės; taip atsitinka žmonėms, kurių orientaciją galima pavadinti „radiolokacine“. Kitais atvejais jis formuojasi daugiau ar mažiau nepriklausomai ir netgi visiškai priešpastatomas tam, ką žmonės apie mus galvoja.

Garbės išsaugojimo svarba išryškėja europietiškos bei amerikietiškos kultūros kraštų baudžiamuosiuose kodeksuose, kur visada galima rasti atitinkamų straipsnių, numatančių daugiau ar mažiau griežtas sankcijas tiems asmenims, kurie pažeidžia kitų žmonių orumą, juos įžeidami ar išniekindami.

„Garbę (gerą vardą),— rašė J. Makarevičius,— suprantame kaip vieną visuomenės nusistatymą konkrečios asmenybės atžvilgiu. Sumenkinėti to ar kito žmogaus garbę pašalinis asmuo gali, platindamas žinias, parodančias ką nors iš neigiamos pusės (ir jei tai daro, neturėdamas pagrindo, privalo atsakyti už „garbės nuplėšimą“).²

Terminija, liečianti mus dominantį dalyką, yra nepaprastai išplėtotą, o tai gali taip pat paliudyti šio klausimo svarbą. Iš vienos pusės, turime tokius žodžius, kaip antai: „garbė“, „orumas“, „šlovė“, „geras vardas“, „pagarba“, „gerbimas“, „honoras“. Iš antros pusės, yra žodžiai: „apšmeižimas“, „išniekinimas“, „įžeidimas“, „gėda“, „garbės nuplėšimas“, „niekšiškumas“, „pažeminimas“.

Dvejopas orumo supratimas

Jeigu jau kalba pakrypo į terminijos dalykus, vertėtų atkreipti dėmesį į tai, kad orumo sąvoka turi dvi iš esmės skirtingas reikšmes, nuo vienos iš kurių savo tyrimuose noriu iš anksto atsiriboti. Vienu požiūriu yra tokių žmonių, kurie turi orumo, ir tokių, kurie jo neturi. Šią koncepciją čia ir panagrinesime. Pagal kitą požiūrį orumas priklauso visiems be išimties žmonėms dėl to, kad žmogus gamtoje užima privilegijuotą padėtį. Pastaruoju atveju žmogaus orumą, pasak tikinčiųjų, lemia tai, kad tik žmogus tėra apdovanotas nemirtinga siela, kad jis gali protu valdyti savo potraukius arba, pasak kitų, gali pats formuoti savo būti pagal pasirinktą vertybių hierarchiją.

² J. Makarewicz, Prawo karne, „Książnica“, 1924, s. 263.

Šia prasme žodį „orumas“ vartoja Piko dela Mirandola oracijoje „De hominis dignitate“. Žmogus, jo požiūriu, dėl savo išskirtinės padėties yra dėkingas dievui, kuris sukūrė jį paskiausiai kaip savo tobuliausią kūrinį, padarė jį viso to, kas sukurta, karaliumi, apdovanojo laisva valia, leidžiančia žmogui arba nupulti žemiau gyvulių, arba pakilti į dieviškas aukštybes. Šiame himne žmogaus garbei, himne, kuris, gal būt, skambėtų kitaip, jeigu autorius būtų galėjęs žinoti, kad žus jauną, kito žmogaus nuuodytas, žodį „dignitas“ reikėtų suprasti ne „orumo“, bet greičiau „vertingumo“ prasmė. Piko dela Mirandola rašė apie žmogaus vertingumą, tą patį žmogaus vertingumą turėjo galvoje Kantas, sakydamas, jog apie žmogaus orumą byloja tai, kad žmogus pats sau yra įstatymų leidėjas, kad jis tik vienas yra neįkainojamas, nes negali būti į nieką iškeistas. Tokia prasme apie žmogaus orumą kalba dabartiniai katalikybės teoretikai, pavyzdžiui, Gabrielis Marselis savo neseniai išleistoje knygoje „Žmogiškasis orumas“ („*Dignité humaine*“). Šią prasmę turi galvoje ir sociologai, besiginantys nuo priekaištų, kad, esą, jie savo tyrimais pažeidinėja žmogaus orumą, tirdami žmogų kaip augalą arba gyvūną, naudodami žmogaus individualybę niveliuojančius statistinius metodus.

Priešingai, jų nuomone, pagarba žmogiškajam orumui sociologijoje parodoma, garantuojant tyrimo anonimiškumą, jeigu žmogus šito nori, nereikalaujant iš jo nemalonaus prisipažinimo, neslepiant (tai privalu kiekvienam sąžiningam tyrinėtojui) tyrimo tikslų, jeigu yra tikimybė, kad, juos žinodamas, žmogus nesiduos tiriamas, nestatant žmogaus į padėtį, suteikiančią skausmą, moralinį pasišlykštėjimą ar nukreipiančią jį amoraliems poelgiams vien tam, kad būtų galima stebėti jo tolesnį elgesį. Čia turimas galvoje orumas būdingas visiems ir nėra laipsniuojamas.³

Orumą žeminančio elgesio pavyzdžiai

Po šių įžanginių išlygų, būtinų galimiems nesusipratimams išvengti, paanalizuosime tokį orumą, kuris nėra automatiškai būdingas žmogui kaip tokiam, orumą, kuris vieniems gali būti priskiriamas, kitiems — ne, ir pradėsime nuo elgesio pavyzdžių, liudijančių jo buvimą ar nebuvimą. Šiuose pavyzdžiuose pabandydysime surasti kokią nors bendrą giją.

Elgesio pavyzdžiai, parodantys orumo trūkumą, gali būti tokie:

1. Meilikavimas, arba vadinamasis padlaižiavimas, kam nors, siekiant vienokios ar kitokios asmeniškios naudos.

³ Žr. Fr. Adler, Human Dignity and Social Science.— „Sociological Inquiry“, 1963, vol. XXXIII:

2. Primygtinis siūlymasis žmogui, kuris aiškiai nenori mūsų draugijos, panašiai kaip erotikoje piršimasis partneriui, kuris į tai žiūri neišiamai.

3. Aklo paklusnumo rodymas ir savarankiškumo išsižadėjimas, pavyzdžiui, tokiais atvejais, kai įsakymu smerkiami faktai, apie kuriuos beveik nieko nežinoma.

4. Oportunizmas kaip atvejis veiklos, prieštaraujančios saviems įsitikinimams. Oportunistas, visuotinai paplitusiu požiūriu, yra tas, kuris elgiasi, sakysim, pagal grupės G priimtas normas, bet pats joms nepitaria, nors dėl tam tikros iš anksto numatomos naudos ar tiesiog dėl „šventos ramybės“ niekam to nepritarimo neparodo.

5. Leidimas nuvertinti mūsų pasitarimą, perskaičiuojant jį į pinigus, tokiu atveju, kai šitai perskaičiuoti anaipol nedera. Žmogus, puolęs gelbėti skęstantį berniuką, visiškai sumenkintų savo poelgį, priimdamas iš jo tėvų pinigus. Beje, šioje vietoje verta pažymėti, kad atskirose kultūrose į tokio pobūdžio perskaičiavimus žiūrima nevienodai. Antai Jungtinėse Valstijose dėkingumas neretai išreiškiamas banknotu tokiose situacijose, kuriose pas mus taip nebūtų daroma.

6. Gėdingu žmogiškojo orumo sumenkėjimu vadiname nesulaukimą, kartais pasitaikantį seniems žmonėms, nebemokantiems valdyti savojo godumo, nesugebantiems išvengti smulkių, savisaugos pobūdžio melagysčių arba perdėto savęs iškėlimo. Tai pačiai kategorijai priskirtinas ir toks orumo sumenkėjimas, kai žmogus nemoka valdyti kokio nors ydingo įpročio, linkęs geriau elgetauti, negu dirbti.

7. Kitados buvau liudininke gyvos diskusijos apie grožio konkursese dalyvaujančių merginų orumo stoką. Mat, šių konkursų dalyvės leidžia įkainoti susirinkusiems gerbėjams savąją minimaliai pridengtą grožybę.

8. Europos kalbose yra labai daug paniekinančių žodžių apibūdinti moterims, kurios ne per daugiausia išrankios meilėje. Tokia panieka visiškai netaikoma vyrams, kurie greičiau giriasi savo gausiais „laimikiais“. Būtų įdomu patikrinti, ar analogiški vertinimai gyvuoja už krikščioniškosios kultūros ribų ir ar tai siejasi su įsitikinimu, kad moteris „atsiduoda“, o vyras ją „ima“. Pastarieji žodžiai aiškiai priešpastato nuolankumą ir aktyvumą. Mūsų kultūroje apie laisvesnio elgesio moterį kalbama, kad jinai savęs negerbia.

9. Trisdešimtaisiais metais dalyvavau Nepriklausomosios darbo partijos mitinge Londone. Kartą po Haroldo Laskio paskaitos vienas darbininkas paklausė, ar socialistinėje santvarkoje bus arbatpinigiai. Prelegentas, smarkiai pasipiktinęs, paneigė tą galimybę kaip žeminantį dalyką. Matyt, jis taip vertino šį paprotį todėl, kad matė jame tam tikrą

pono ir tarno santykio relikta, kuriame išmaldos dydis priklauso nuo kaprizingos pono malonės.

10. Yra žinoma, kad žmogus jaučiasi pažemintas, jeigu jisai leido save apgauti, nors tai ir nepadarė jam pastebimos žalos. Plačiai žinomi draugiški žaidimai, kuriuose patyčioms išrenkamas vienas iš dalyvių ir tam tikram laikui prašomas išeiti iš kambario, kad būtų galima sukurti apgaulės planą. Būdinga, jog apgautasis paprastai nebūna patenkintas, kaip kad jo draugai.

11. Žmogaus orumo įžeidimu visada buvo laikomas žmogaus traktavimas kaip prekės, žmogaus panaudojimas priemone saviems tikslams pasiekti, sprendimas, jam nedalyvaujant, tokių reikalų, kuriuose tik jis vienas yra kompetentingas ir turėjo spręsti pats.

12. „Pagarbą,—rašė „Baudžiamojoje teisėje“ jau cituotas J. Makarevičius,—gali riboti ir pati visuomenė, demonstratyviai atimdama iš žmogaus vienokias ar kitokias teises, kurias jis turi kaip pilietis apskritai arba kaip konkretus pareigūnas (valdininkas, advokatas, notaras).“ Tokiu aktu,—skaitome toliau,—pavyzdžiui, tėvų teisių atėmimu, neišvengiamai paliečiama žmogaus garbė. Antai Prancūzijoje pilietinių teisių apribojimas vadinamas pažeminimu (*dégradation civique*).⁴

Prieš pereinant prie anksčiau pateiktų pavyzdžių apmąstymo, į mūsų svarstymus dar norėtusi įjungti pačias ryškiausias kėsinimosi į žmogaus orumą formas, kurios sąlygoja savojo „veido“ praradimą. Pirmiausia turiu galvoje praktiką, sąmoningai naudotą kalinių atžvilgiu koncentracijos stovyklose. Kai ką iš šios praktikos pabandyčiau čia atkurti tam, kad geriau suvoktume aplinkybes, kuriomis žmogus pasiduoda (t. y. atsisako savojo veido), ir galėtume aiškiau suprasti, ką iš viso reiškia šis pasidavimas. Tai leis mums giliau prisiskverbti tiek į visuomeninės savisaugos mechanizmus, tiek ir į visuomeninius mechanizmus, gresiančius mūsų orumui. Šiam tikslui naudosisiuos amerikiečių sociologo Bruno Betelheimo darbu⁵. Vokiečių išvežtas iš Austrijos į Buchenvaldą, o vėliau į Dachau, Betelheimas sistemingai rinko informaciją, bylojančią apie žmogaus žlugdymą stovykloje. Tokio pobūdžio literatūra šiandien jau yra, kaip žinoma, labai gausi. Pasirenkame tą knygą todėl, kad joje esanti medžiaga yra surinkta žmogaus, mokančio stebėti ir iš pat pradžių užsimojusio patyrinti reiškinius, kurie ir mus čia domina.

Pirmiausia kalinį sukrečia tai, kad jis išplėšiamas iš įprastos visuomeninės aplinkos ir netenka padėties, kuri toje aplinkoje jam padėdavo ir buvo glaudžiausiai susieta su jo asmenybe. Štai, pavyzdžiui, šis žmogus buvo gerbiamas vokiečių patarėjas, o čia staiga kiekvienas sargybinis jam sako „tu“, paprastai dar pridėdamas įvairių pašiepiančių ir

⁴ Žr. J. Makarewicz, Prawo karne, s. 263.

⁵ Žr. B. Bettelheim, The Informed Heart, Free Press of Glencoe, 1960.

žeminančių epitetų. Tai pirmas tarpsnis, kuriame žmogus pradeda prarasti savo veidą. Tolesnė jo individualybės žlugdymo pakopa yra faktas, kad žmogus tampa numeriu ir dalinai nebetenka savo vardo ir pavardės. Tačiau kalinys greitai įsitikina, kad išstiprimas žmonių masėje yra savotiškas savisaugos būdas, ir pats pradeda stiprinti savo anonimiškumą, norėdamas likti nepastebėtas. Verčiau jau nieko nematyti, verčiau į nieką nereaguoti, kad tik sargybinis neišskirtų mūsų iš minios. Elgesio direktyva čia tampa mimikrija — gyvūnų pasaulio savisaugos forma. Betgi nematydami ir nereaguodami, luošiname savo asmenybę, nes atimame iš jos tam tikrus žmogiškumo atributus. Šiuos atributus dar labiau menkina negalėjimas nieko spręsti. Antai asmenybę sustiprintų šiokia tokia galimybė planuoti laiką, kai žmogus verčiamas dirbti. Tačiau kaliniai ir to negali padaryti, nes iš visų yra atimti laikrodžiai. Tai vėlgi sustiprina jų nelaisvę, panaikina sugebėjimą atlikti tai, ką autorius vadina apsisprendimu (*selfdetermination*). Žmogaus infantilizaciją dar didina ir būtinumas raportuoti (kaip vaikui!) apie savo fiziologinius poreikius bei pakartotinas raportavimas apie jų atlikimą. Šiuo atveju kalinys darosi panašus į vaiką pačiu bejėgišku įtūžimu prieš prievartą.

Tas žmogiškosios individualybės naikinimas pasiekia kraštutinę ribą, kai žmogus išsižada kokios nors iki tol pripažintos vertybės ir būtent viešai. Tai pasiekama, pavyzdžiui, privėrčiant kalinį mušti draugą, burnoti prieš dievą, kuriuo jis tiki, neleidžiant jam suteikti pagalbos artimiesiems. Didvyriškas poelgis galėtų būti savo individualybės išreiškimo forma, bet ir čia dėl grupinės atsakomybės taikymo iš žmogaus atimta šitokio poelgio galimybė. Baimindamasi dėl galimo savo narių heroizmo, grupė, kuri vėliau privalo dėl to kentėti, laiko jį blogiu. Atsakomybė už kitus tampa veiksmingu stabdžiu, sulaikančiu žmogų nuo heroizmo, kuris nebetenka savo įprastinės vertės, nes vietoj pripažinimo sukelia pretenzijas. Išvengti galutinės moralinės degradacijos žmogus — autoriaus požiūriu — tegalys, neužmiršdamas, kad vis tik egzistuoja riba, iki kurios jis yra pasiryžęs ginti sąvają būtį, nes, peržengus šią ribą, gyvenimas nebektų bet kokios prasmės.

Pavyzdžių, rodančių žmogaus palūžimą, jam pačiam atsisakius iki tol pripažintos vertybės, galima rasti ir kitur. Pasak sociologės R. Benedikt, kuri paskutiniojo karo metu tyrė Japonijos gyvenimo reiškinius, japonai kariavo, žinodami, kad pasidavimas nelaisvėn yra labiausiai smerktinas dalykas, o amerikiečių gretose tokio supratimo nebuvo. Japonai vadovavosi tuo, kad gyvam pasiduoti į nelaisvę yra visiškai neleistina. Šios stipriai įtvirtintos normos peržengimas dažnai reikšdavo visiško palūžimo pradžią. Manydamas, kad jis jau nebeteri ko prarasti, paimtas į nelaisvę japonas netekdavo visų moralinių „varžtų“ ir leisdavosi kvočiamas apie kariuomenės padėtį, apie joje vyraujančias nuo-

taikas ir pan.⁶ Bet paprastai pradėdavo savo pasidavimą nelaisvėn aiškinti tuo, kad sunki žaizda neleido jam nei toliau kovoti, nei pabėgti arba kad jis buvo paimtas į nelaisvę be sąmonės.

Orumas ir asmenybė

Orumo sąvoka siejama su asmenybės sąvoka. Tačiau šis ryšys būna įvairiai suprantamas. Kiekvienas žmogus, kaip žinoma, yra asmenybė ta prasme, kad turi individualių bruožų. Betgi, kitu požiūriu, toli gražu ne kiekvienas žmogus gali būti pavadinamas asmenybe. To nusipelnė vienas, kuris suformavo savąjį „aš“ pagal apibrėžtą orientyrą, vadovaudamasis tam tikra vertybių sistema. Asmenybės pripažinimas tokiu atveju yra pagarbos išreiškimas. Pastarąjį asmenybės supratimą turime galvoje, kalbėdami apie asmenybės dezintegraciją arba apie integruotą asmenybę. Šiais abiem atvejais asmenybė tam tikra prasme yra nepriklausoma nuo žmogaus fizinio „aš“. Mirus žmogui, asmenybė ne išnyksta, bet išlieka tiek, kiek prisimenamas velionis. Pomirtinės garbės siekimas yra rūpinimasis, kad mūsų asmenybė išgyventų ilgiau, negu mūsų fizinis „aš“.⁷ Pastarojo sujungimas su asmenybe reiškia tai, kad mes gerbiame mirusiųjų kūnus, smerkiame palaikų išniekinimą. Tai yra tarsi tolesnis pagarbos asmenybei reikalavimas. Toji pagarba gali įvairiai pasireikšti. Vieni asmenybės gerbimo išraiška laiko mirusiojo kūno išmetimą griufams, kiti piktinasi šia praktika, tačiau siekimas reikšti pagarbą mirusiojo palaikams yra visiems bendras. Būtų įdomu pasiaiškinti, kaip mūsiškias, europietiškas asmenybės supratimas galėtų atrodyti ten, kur priimta reinkarnacijos doktrina. „Dramblis yra protingiausias iš visų gyvulių,— teigia budistų tekstas.— Jis tik vienas prisimena savo buvusį įsikūnijimą ir dėl to mėgsta ramiai stovėti bei apmąstyti savo praeitį.“⁸ Ar toji atmintis yra būtina ir tuo pačiu pakankama, kad galėtų tęstis mūsų asmenybės gyvavimas?

Buvimas asmenybe ta antrąja, pripažinimą reiškiančia prasme yra būtina orumo turėjimo sąlyga. Jį papildo pasiruošimas ginti pripažintąs vertybes, pasiruošimas kažką aukoti, kad jos išliktų.

Provizorinis orumo apibrėžimas mus dominančia prasme

Remdamiesi minėtais pavyzdžiais, kol kas sakykime, kad orumo turi žmogus, mokantis ginti savo pripažintas vertybes, o to gynimo jis ne-

⁶ Žr. R. Benedikt, *The Chrysanthemum and the Sword*, The Riverside Press, Cambridge, 1946, p. 40.

⁷ Plg. E. Duprėel, *Traité de Morale*, t. II, Bruxelles, 1932, p. 520.

⁸ Ši citata yra A. Malro „Antimemuarų“ motto.

atsieja nuo savo vertės, žmogus, kuris tikisi, kad ir kiti tai įvertins. Orumo stoką parodo tas, kuris, atsižadėdamas tokių vertybių, pats save žemina arba leidžiasi žeminamas, siekdamas kokios nors naudos sau. Pakartosime: „kokios nors naudos sau“, nes toks siekimas čia yra esminis. Mat, orumo pažeminimo visiškai nereiškia savojo asmens sumažinimas, jeigu, pavyzdžiui, siekiama, kad mažylių būrys, su kuriuo kalbėdamiesi norime užmegzti artimesnį kontaktą, nesivaržytų ir nejaustų jokios distancijos ar mūsų didumo (pvz., mūsų aukšto išsilavinimo).

Panašia prasme straipsnyje „Apie nepriklausomą etiką“ T. Kotarbinskis teikė orumui pasekmės reikšmę, t. y. reikšmę, rodančią kitų vertybių buvimą. „Orumo turi tas,— rašė jis,— kuris nusipelno pagarbos kitų požiūriu ir kuris pats tai suvokia, siekdamas būti tokiu bei norėdamas, kad su juo būtų skaitomasi taip, kaip pridera.“⁹

Orumo charakteristikoje reikšmingu laikytinas pavojaus elemento išryškėjimas, nes žmogaus orumas visada vienaip ar kitaip pasireiškia pavojaus atveju, atlikdamas kokią nors gynybinę funkciją. Orumas sukelia aplinkinių žmonių pagarbą, o pastarojoje kai kas įžiūri baimės elementus. Dėl to, pasak jų, orumas žmogui yra nelyginant gynybinis skydas. „Kiekvienas norėjo,— rašė savo laiku F. le Dantekas,— sukelti pagarbos, t. y. baimės, jausmą; grėsmingai atrodantis žmogus buvo žymiai saugesnis atakos akivaizdoje, o jeigu jau kartą buvo nugalėtas, tuomet netekdavo savo išdidumo, t. y. kiekvieną akimirką ruošdavosi naujai atakai“.¹⁰ Tačiau šios apsauginės funkcijos, būdingos orumui, nederėtų pervertinti, nes galima nurodyti ne vieną atvejį, kai orumo gynimas yra jam pačiam pražūtingas.

Taigi kol kas ši per daug provizorinė charakteristika, būdama grynai formali, labai nedaug tepasako apie orumą. Mes nežinome, kokių vertybių gynimas tam tikroje kultūroje turi pozityvią reikšmę ir kas toje kultūroje žemina žmogų. Neabejotina yra tai, kad gali būti ginamos tik šioje kultūroje visuotinai pripažintos vertybės, nes kitaip juk vargu ar galima tikėtis pagarbos už jų gynimą. Jau pats faktas, kad žmonės kalba apie netikrą orumą ir blogai suprastą išdidumą, rodo, kad jie turi galvoje apibrėžtas vertybes. Šios vertybės — kaip minėjome — būna įvairios. Vieniems orumas neleidžia dirbti, kitiems — dykinėti. Pastarosios pozicijos laikosi mūsų konstitucija, skelbianti, kad darbas yra kiekvieno piliečio teisė, pareiga ir garbės reikalas. Vieniems neturtas yra gėda, kiti nori neturtingai atrodyti, nors ir neturi tam pagrindo. Moterį įžeidžia vieni dalykai, vyrą — visai kiti. „Vienaip galima įgelti moteriai dėl jos elgesio, kitaip — vyrui,— skaitome Lukašo Gurnickio „Dvarininke“.—

⁹ T. Kotarbiński, O etyce niezależnej.—„Kronika“, Łódź, 1—15 listopada 1956.

¹⁰ Le Dantec, L'Egoïsme-base de toute société, Flammarion, Paris, 1912, p. 140.

Tai dėl to, kad mes, vyrai, šią teisę sukūrėme patys sau, kad mums nėra gėdos jokios nei negarbės palaidai gyventi, o moteriai šitai yra didelis ir gėdingas lengvabūdiškumas. Ir jeigu jau apie kurią ištvirkimo ir begėdiškumo garsas viešai pasklis, tiesa tai ar ne,— ši vargšė visą laiką privalės toj baloj murdytis.“¹¹

Pasakodamas apie somaliečių moteris, Karenas Blikšenas savo vertoj dėmesio knygoj „Atsisveikinimas su Afrika“ rašo: „Kai mes arčiau susipažinome, mergaitės ėmė manęs klausinėti, ar tai teisybė, kad, kaip joms tekę girdėti, kai kuriose Europos tautose merginos atiduodamos vyrams visai veltui. Joms netgi buvę papasakota, nors tuo jos ir negalinčios patikėti, kad ten esanti viena be galo demoralizuota gentis, kuri moka pinigų jauniui, vedančiam merginą. Gėda tėvams, o labiausiai pačioms merginoms, kad leidžiasi taip traktuojamos! Kurgi jų orumas, kur pagarba moteriškumui, mergystei? Jeigu joms būtų atsitikusi nelaimė gimti tokioje gentyje... jos būtinai prisiektų mirti netekėjusios“.¹² Įvairumą bruožų, su kuriais žmonės sieja orumą ir išdidumą, būtų galima be vargo toliau iliustruoti. Kai kurie garbės kodeksai laikydavo negarbingu vyrą, jeigu jis gyvendavo išlaikomas moters, nesančios jo artima giminaitė. Čigonas netekdavo išdidumo, gyvendamas namo pirmame aukšte, jei antrajame gyveno moterys, nes jis atsidurdavo „žemiau“ moterų. Yra žmonių, kuriems orumas neleidžia nieko iš nieko priimti. Tikrai išdidus žmogus, pasak Aristotelio, „yra linkęs daryti geradarystes, bet, jeigu pats jų susilaukia iš kito, tuomet ima gėdytis, nes pirmuoju atveju susiduriame su situacija, kai persvara turima savo pusėje, antruoju,— kai toji persvara yra kito pusėje.“¹³ Yra žmonių, kuriems orumas neleidžia parodyti, kad jie kažko labai geidžia, arba neleidžia ko nors labai girti. Tikrai išdidų žmogų, rašo toliau Aristotelis, apibūdindamas tikrąjį išdidumą, „nelengva nustebinti, nes niekas jam neatrodo didelis.“¹⁴

Orumas ir išdidumas

Mūsų paskutiniuose svarstymuose orumo sąvoką ryškėja kartu su išdidumo sąvoka taip, tarsi jos reikštų vieną ir tą patį. Betgi iš tikrųjų nėra pagrindo protestuoti prieš tokį jų vartojimą. Abu šie terminai, kaip pasakytų Bentamas, yra nepilni simboliai. Tai reiškia, kad jie įgyja prasmę, tik pavartoti tam tikrame kontekste. Dėl to nederėtų klausti, kas yra orumas ir kas išdidumas, bet galima aiškintis, ką reiškia tai,

¹¹ L. Górnicki, Dworzanin, Wydanie Bibl. Dziel Wybranych, s. 237.

¹² K. Blixen, Pożegnanie z Afryką, Warszawa, 1962, s. 166.

¹³ Аристотель, Этика, СПб., 1908, стр. 71.

¹⁴ Ten pat, p. 72.

jei kas nors išlaikė orumą ar išsaugojo išdidumą tam tikroje situacijoje. Abu šie terminai paprastai apibrėžiami grynai formaliais požymiais, ir jiems abiem gali būti suteiktas koks nors konkretus turinys. Pastarasis yra žymiai ryškesnis žodyje „išdidumas“, nes šis žodis vestinas iš tam tikros riteriškosios ideologijos. Todėl išdidumu mes galime laikyti orumą, susietą su atitinkamomis apibrėžtomis dorybėmis. Draša, pareiga laikytis duoto žodžio,— visa tai sudaro išdidumą, lygiai kaip jį sudaro kova pagal tam tikras žaidimo taisykles. Išdidumas šioje ideologijoje yra vyro atributas. Moteriai čia tenka ne išdidumas, bet tiesiog garbė, suprantama pirmiausia kaip teisė turėti lytinius santykius tik su savo vyru. Išdidūs žmogaus veiksmai, lygiai kaip ir orumo išlaikymas, reikalauja itin jautriai žiūrėti į tai, kaip tas elgesys atrodo kitų žmonių akyse.¹⁵ Čia, žinoma, nėra kokių nors esminių skirtingumų, išskyrus pastovesnį, istoriškai nusistovėjusį išdidumo sąvokos turinį ir mažiau pastovų orumo sąvokos turinį, kuris gali keistis kartu su kultūra, o vienos kultūros rémuose keičiasi priklausomai nuo joje atliekamos socialinės funkcijos. Abiem atvejais turėtinas galvoje tam tikras simbolinis elgesys, apie kurio reikšmę rašė S. Osovskis savo knygos „Iš visuomeninės psichologijos problemų“ aštuntajame skyriuje.¹⁶ Simbolinis elgesys paprastai yra konvencinio pobūdžio, bet skirtingose konvencijose dažnai slypi bendras turinys.

Nors, kaip minėjome, išdidumo samprata siejasi su riteriška ideologija, o pastaroji suvokiama kaip santykinai pastovių vertybių visuma, betgi ir čia vyksta kitimas, dėl kurio šios ideologijos diktuojamos pareigos tampa vadinamojo neteisingo arba blogai suprasto išdidumo apraiškomis. Vyro išdidumas jau seniai nebesiejamas su reikalavimu nužudyti neištikimą žmoną ir jos meilužį, o nuo XVIII amžiaus pradedamas smerkti „neteisingai suprastas“ išdidumas, reikalavęs dvikovoje krauju nuplauti įžeidimą.

Orumas kaip galios išraiška

Visiškai sutikdama su teiginiu, kad garbingumas ir negarbė skirtingose kultūrose gali būti suprantami labai nevienodai, vis dėlto manyčiau, kad elgesyje ar polinkiuose, sukeliančiuose pagarbą, iš vienos pusės, ir panieką — iš kitos — galima aptikti ir tam tikrų bendrų bruožų. „Garbingas,— rašė Hobsas „Leviatane“,— yra kiekvienas turėjimas, vei-

¹⁵ „L'honneur consiste surtout à paraître“ (garbę sudaro svetimo požiūris).— rašo E. Terajonas (*Terraillon*) knygoje „L'honneur-sentiment et principe moral“, F. Alcan, Paris, 1912, p. 141.

¹⁶ *Žr. St. Ossowski, Dzieła, t. III, Warszawa, 1967.*

kimas ar požymis, kurie yra galios pagrindas ar ženklas." „Kilniadvasiškumas, dosnumas, viltis, drąsa, pasitikėjimas suteikia garbę, nes išplaukia iš galybės pajautimo; silpnadvasiškumas, šykštumas, baimė, nepasitikėjimas daro gėdą." ¹⁷ Gėdą daro ir tokie silpnumo pasireiškimo atvejai, kaip smulkus gobšumas, gudravimas ar priekabių ieškojimas.

Žodžiui „galia“ čia nederėtų teikti neigiamą atspalvį ir jau jokiū būdu nepainioti galios su „prievara“ ar „smurtu“. Mat, žodis „galia“ (panašiai kaip anglų „power“) dažnai siejamas su dominavimu, o kai kada su galėjimu, potencialu (*ability*). Orumo ryšys su galia (potencijos prasmel) galėtų būti paaiškintas tuo, kad orumo turįs žmogus visada yra ko nors vertas. Antai pasakyme „Šis žmogus vertas aukščiausio posto“ žodį „vertas“ reikia suprasti kaip sugebėjimą, tinkamumą, o kiekvienas sugebėjimas, kaip pasakytų Hobsas, praplečia žmogaus galią. „Orumas,— rašė šis autorius,— yra netapatūs žmogaus vertei, taip pat jo nuopelnams; jo esmę sudaro ypatinga galia arba sugebėjimas atlikti tai, ko šis žmogus gali būti vertas." ¹⁸

Yra žinoma, kad Hobsas pripažino teoriją, kuri postulavo „kaip bendrą visiems žmonėms polinkį — pastovų, nežinantį atvangos ir tik mirtimi pasibaigiantį troškimą siekti kaskart didesnės galios." ¹⁹ Visiškai nebūtina patikėti šia psichologine teze, norint įsitikinti, kad Hobso pateiktoji orumo charakteristika labai artima tiesai. Tai patvirtina pavyzdžiai, kurie anksčiau buvo paminėti. Kažkam parodytas suaugusio paklusnumas, privedęs net iki savo norų atsisakymo, sumažina žmogaus orumą, nes mūsų galia, kalbant Hobso žodžiais, čia patiria aiškų apribojimą. Ją menkina tai, kad žmogus netenka galimybės spręsti reikalų, kurie jį domina ir kuriuos jis kompetentingas spręsti, arba tai, kad žmogus praranda kokias nors teises, pavyzdžiui, teisę reikšti savo nuomonę arba teisę vairuoti automobilį.

Apgautas žmogus jaučiasi pažemintas dėl to, kad, leisdamasis apgauti, jis parodo tam tikrą silpnumą. Taip pat silpnumo įrodymas yra oportunizmas, nes tai liudija, jog žmogus nesugebą realizuoti savųjų vertybių, neatsisakydamas savo tikrojo veido ir savųjų įsitikinimų. Tie, kurie tvirtina, kad žmogaus orumas reikalauja gyventi be apgavysčių, irgi yra įsitikinę, jog besinaudojantys jomis rodo savo silpnumą, palyginus su tais, kurie gali jų išvengti. Mūsų minėtas garbės kodeksas dėl to laikė neturinčiu orumo vyrą, kuris gyvena sąskaita moters, nesančios jo artima giminaite, nes tokia finansinė priklausomybė rodo tam tikrą vyro silpnybę, lyginant su moterimi, kuriai jis šiaip jau privalėtų būti globėjas. Bijodami išdavystės tais atvejais, kai mes esame nuo ko nors labai

¹⁷ Т. Гоббс, Избранные произведения в двух томах, т. 2, М., 1965, стр. 121.

¹⁸ Ten pat, p. 126.

¹⁹ Ten pat, p. 127.

priklausomi, mes kartu bijome pripažinti tam tikrą savo silpnybę, nes kiekviena priklausomybė yra silpnybės sustiprinimas. Prieš porą metų, kai mūsų motorizacija dar nebuvo tiek pažengusi į priekį, mačiau gatvėje pilietį, sklaidantį minią žiopių, apspitusių prabangų užsieninį automobilį. Šis piliietis tai darė, prikišdamas orumo stoką visiems, kurie spietėsi aplinkui. Hobsas čia teisingai pasakytų, kad savojo orumo menkinimas šiuo atveju rėmėsi pripažinimu, jog niekad nieko panašaus neteko matyti, t. y. tam tikro atsilikimo patvirtinimu.

Poelgio didybė keičia jo įvertinimą, jeigu tasai poelgis yra galios įrodymas. Prisiminsime šia proga kitados jau mano cituotą Vijono „Testamentą“, kuriame apkaltintasis plėšikavimu jūroje šitaip atsako imperatoriui: „Kodėl mane vadini plėšiku? Ar kad aš vargingoj valty iriuos per jūros putas? Jeigu aš būčiau ginkluotas kaip tu, mane, kaip tave, vadintų karaliumi.“²⁰ Jeigu didelio masto veiksmai, nors ir nusikaltėliški, žmogaus vertės nemenkina, tai Hobso išvardinti dalykai — smulkmeniškumas, šykštumas, nepasitikėjimas, smulkus godumas arba suktumas — laikomi žmogaus trūkumais. Žeminančio smulkmeniškumo pavyzdžiu gali būti Teofrasto šykštuolis, kuris, jei „žmona numes ant žemės grašį, yra pasiruošęs apversti aukštyrą kojom baldus, lovas, skrynias ir apieškoti grindis“, o jei „tarnas sudaužys puodelį arba dubenį, sumažins jam priklausantį atlyginimą, apribodamas maitinimą.“ Prie tokių priklauso ir tas, kas tyliai pabėga iš kokio nors susirinkimo, vos tik pradama rinkti rinkliava, arba tas, kas daug švenčių turintį mėnesį neleidžia vaikų mokytis, idant nereikėtų mokėti pinigų už pradykinėtą laiką, o pagaliau ir tas žmogus, kas skolinasi pinigų iš svetimšalio, atvykusio pas jį į svečius.²¹

Dorovės pradimas ir dorovinis smukimas

Plačiai žinomas požiūris, kad tik dorovinio pobūdžio kaltinimai gali sumenškinti žmogaus orumą. Jog tai nėra visiškai teisinga, rodo ir jau cituoti pavyzdžiai. Ne visi dorumo pažeidimai vertinami kaip žeminantis dalykas, ir, kita vertus, ne tik jie žemina. Puikus pykčio plykstelėjimas, kuriuo prasideda „Iliada“, nežemina Achilo, nors Tomas Akviniėtis, sekdamas Plutarchu ir Seneka, pyktį laikė didele dorovine yda. Nežemina žmogaus žmogžudystė, jeigu ji įvyksta aistros protrūkyje, o ne siekiant, pavyzdžiui, išgyti pinigų degtinei. Žmogų žemina melas arba ir bailumas, kaip silpnumo įrodymas.

²⁰ Prozinis A. Venclovos vertimas (žr. A. Venclova, *Laikas ir rašytojai*, Vilnius, 1958, p. 611—612).

²¹ Žr. *Teofrasti*, *Piśma wybrane*, t. I, Charaktery, X, XXII, XXX, Warszawa, 1963. Šykštumą autorius apibūdina kaip perdėtą vengimą išlaidų, kai netenkama orumo jausmo.

Kaip nesunku rasti pavyzdžių, kai dorovinės ydos nežemina žmogaus, taip nesunku rasti ir tokių pavyzdžių, kur pažeminimas siejasi su dorovės atžvilgiu neutraliais dalykais.

Kokių nors intelektualinių savybių trūkumas gali būti laikomas labiau žeminančiu dalyku, negu tam tikri dorovinio pobūdžio trūkumai. Prisiminsime daug kartų cituotą Hiumą, kuris tvirtino, kad žmogus neretai vengia parodyti geraširdiškumą, idant nebūtų palaikytas kvailu. Labai žeminančiu dalyku dažnai tampa atėmimas teisių dirbti tam tikros specialybės darbą, jei pasirodo, kad šis darbas blogai dirbamas. Vis tiktai Hiumas negalėjo atsakyti į klausimą, kodėl žmogaus nežemina bloga atmintis, dėl kurios neretai žmonės nevengia pasiskusti, nors tai dargi neatitinka tikrosios padėties. Matyt, galima būtų mėginti šį Hiumo teisingai pastebėtą faktą aiškinti tuo, kad labai gera atmintis gali sukelti abejonių dėl mūsų savarankiškumo ar išradingumo, t. y. dėl labiausiai vertinamų žmogaus savybių²².

Dvi dorybių rūšys

Dėl to, kad čia aptartoji orumo koncepcija rėmėsi Hobso pozicija, tenka kartu priminti ir šio autoriaus pateiktą dorybių klasifikaciją bei vietą, kurią žmogiškasis orumas užima šioje klasifikacijoje. Hobsas skyrė dvi pagrindines dorybių rūšis: pilietiškąsias žmonių dorybes ir grynai žmogiškąsias dorybes. Pirmosios rūšies dorybės leido žmonėms taisykliai gyventi tarpusavy. Šiai grupei priklauso, pavyzdžiui, atsakomybė už pasakytą žodį, sugebėjimas užmiršti patirtas skriaudas, siekimas to, kad žmogus, padaręs mums gera, neprivalėtų už tai kentėti. Galų gale visos šios dorybės buvo sujungtos į dvi pagrindines: teisingumą ir visuotinį geraširdiškumą. Grynai žmogiškosios dorybės buvo reikalingos ne tiek valstybei, kiek patiems žmonėms — šių dorybių turėtojams.²³ Tokį vaidmenį vaidina vyriškumas, išvalgumas arba saikingumas, tai pačiai grupei priskirtinas ir orumas.

Hobsas nėra pirmasis filosofas, skyręs šias dvi dorybių rūšis. Jau ir iki jo buvo kalbama apie visuomenines ir asmenines dorybes; pastarosios buvo vadinamos puošiančiomis. Plačiausiai šį klausimą gvildeno E. Diuprė (*E. Dupréel*), skyręs dorybes, galinčias pasitarnauti geriems poelgiams (*vertus de bienfaisance*), ir garbės dorybes (*vertus d'honneur*). Diuprė niekad netvirtino, kad šias dorybes būtų galima griežtai skirti jų visuomeninės reikšmės požiūriu. Drąsa, kurią autorius laiko garbės dorybe, gali dar papildomai turėti ir visuomeninės reikšmės, bet būtų

²² Čia verta pažymėti, kad žodis „originalus“ prancūzų žodyne atsirado tik XVIII amžiuje, tenkindamas kažkokį visuomeninį poreikį.

²³ Т. Гоббс, Избранные произведения в двух томах, т. 1, стр. 261—262.

neteisinga tvirtinti, kad tik už šią pastarąją ji vertinama. Panašiai galima pasakyti ir apie teisingumą arba kuklumą, kurie pirmiausia puošia tą, kuris šias dorybes turi. Čia tenka pažymėti, kad normos, saugančios dorybes, Diuprės dar kitaip pavadintos individualiosiomis (*vertus de la personne*), skamba daugiau patariančiai, o normos, kuriomis saugomas taikus tarpusavio sugyvenimas,— daugiau reikalaujančiai. „Turėk orumo ir gerbk svetimąjį“ — šitoji dvinarė direktyva neblogai iliustruoja pastarąjį skirtumą, nes mes galime tik linkėti žmogui turėti orumo, o pagarbos kito žmogaus orumui galime reikalauti. „Išdidumas jungia daug pagyrimo vertų poelgių, kylančių ne tiek iš pareigos, kiek iš savanoriškos dorovės“,— skaitome Lindės „Žodyne“. Kaip kažkur jau esu siekusi parodyti, sąžinės priekaištai yra skirtingi tais atvejais, kai yra peržengiamos arba vienos, arba antros rūšies normos. Gėda dominuoja tada, kai žmogus praranda individualiąsias vertybes („savąjį veidą“), bet tuo atveju, kai, pavyzdžiui, suteikiama kančia kitam žmogui, šis jausmas yra blankesnis arba ir visai neegzistuoja. Pašalinių žmonių reakcija irgi esti skirtinga tais atvejais, kai jie yra kieno nors nusižeminimo liudininkai, ir tais, kai jie konstatuoja nusižengimą artimųjų atžvilgiu. Pirmuoju atveju jaučiamas nesmagumas arba ir panieka, antroju — ryškėja reakcija, kuri gali virsti net kilniu pasipiktinimu. Jei gu pilietiškąsias dorybes liečiančių dorovės normų sferoje *moral insanity* suprantamas visiškas abejingumas svetimam kentėjimui, tai mūsų orumą saugančių normų sferoje *moral insanity* pasireikštų greičiau jautrumo žmonių nuomonei stoka. „Gėdos neturi!“ — sakome apie tą, kuris tokio jautrumo neturi.

„Kalbant apie gėdos vardu vadinamos aistros apibrėžimą,— rašė B. Mandevilis (*Mandeville*),— manyčiau, kad ją būtų galima pavadinti skausmingu savo paties bevertiškumo išsąmoninimu; bevertiškumo, išplaukiančio iš baiminimosi, kad kiti arba pelnytai mus niekina, arba niekintų, jeigu žinotų visą teisybę.“²⁴ „Poelgis, kuris sukelia mummyse gėdos jutimą, tai poelgis, žeminantis mus mūsų artimųjų akyse,— rašė Mak Dougalas.— Kai susiduriame su orumo sferos problemomis, turime reikalą su ambicija, išdidumu, jautrumu pagyrimui arba papeikimui ir kitais dalykais.“²⁵ Vadinamųjų švelniųjų dorybių ugdymas vyksta jau kitame psichologiniame lygmenyje. Į šį vyksmą pirmiausia įsijungia jautrumas svetimam kentėjimui.

Tam tikru mastu pastebėdami šiuos skirtumus, etikos atstovai lyg mažai kreipė dėmesio į galinčius pasireikšti konfliktus tarp asmeniškąsias dorybes saugančių normų — iš vienos pusės, ir normų, rekomenduo-

²⁴ Б. Мандевиль, *Басня о пчелах*, М., 1974, стр. 82.

²⁵ Mc Dougal, *An Introduction to Social Psychology*, p. 127 (XXI leidimas, Londonas, 1928), p. 163.

jančiųjų pilietiškąsias dorybes,— iš kitos. Tatai greičiau pastebėdavo visuomenės tyrinėtojai. „Yra tam tikras neatitikimas tarp siekimo sukurti tobulai funkcionuojantį bendrą gyvenimą ir pilno asmenybės vystymosi“,— rašė „Laisvės baimėje“ („*The Fear of Freedom*“) Erichas Fromas. Tie, kurie rūpinasi asmenybe, paprastai pasisako už žmogaus individualybę. Tuo tarpu homogeniška konformistų minia lengviausiai galėtų sukurti harmoningą bendravimą. Žmonėms, puoselėjantiems šitos harmonijos idėją, konfliktai tarp atskirų individų bei grupių konfliktai yra neigiamas reiškinys. Ir atvirkiščiai, visiškai tokių konfliktų pašalinimas atrodo keliančiu susirūpinimą dalyku tiems, kurių širdis kupina siekimų realizuoti tam tikras asmenybės vertybes.

Jautrumas svetimam kentėjimui — anaip tol ne jaudrumas. Apie žmonių, turintį pakankamai orumo, paprastai sakoma, kad tokio žmogaus neįmanoma lengvai išmušti iš vėžių. Tuo tarpu jaudrus žmogus yra toks, kuris visur įžiūri savęs nuvertinimą. Tai rodo, kad jis nėra tikras dėl savo pozicijos ir todėl dažnai mato jai išskylančią pavojų, panašiai kaip girtas žmogus protestuoja prieš konduktoriaus pasakytą jo adresu „įžeidimą“, prieš žmonių „patyčias“. Šitoks jautrumas rodo, kad alkoholis dar galutinai neužtemdė supratimo, jog jo padėtis nėra ypatingai garbinga.²⁶

Asmenybės supratimas

Reikalavimas gerbti individualią žmogaus asmenybę jau seniai skatino plačiau domėtis šiuo reiškiniu.²⁷ Veikale „Apie žmogaus proto kategoriją: asmenybės, žmogiškojo „aš“ supratimas“²⁸ M. Mosas (*Mauss*) trumpai apžvelgė šios koncepcijos istoriją. Lotynų žodis *persona* atitiko graikų *prosopon*. Šis terminas reiškė tą patį, ką ir „kaukė“, „vaidmuo“ arba „funkcija“. Kaukė atitiko atliekamą vaidmenį arba tam tikrą funkciją, kuri buvo vykdoma; o tai savo ruožtu leido spręsti apie mūsų žmogiškąją vertę (prestižo prasme). Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad Epiktetas dažnai lygindavo žmonių su aktoriumi. „Atsimink, kad esi aktorius, vaidinantis scenoje“,— skaitome jo „*Encheiridione*“.²⁹ Stoikai,

²⁶ Jau parašiusi šį skyrių, atsitiktinai perskaičiau E. E. Hario (*Harris*) straipsnį „The Respect for Persons“ atspausdintą rinkinyje „*Ethics and Society*“ (Anchor, 1966). Tame straipsnyje skaitytojas gali surasti tam tikros papildomos medžiagos mus dominančia tema.

²⁷ Kitados jau turėjau progą pabrėžti, kad gėdos sąvokos turinys gali būti suprantamas skirtingai. Gėdingumas, neleidžiantis parodyti savo jausmų arba švaistytis skambiais žodžiais, visiškai nėra baimės dėl galimo nuvertinimo išraiška (žr. M. Ossowska, *Motywy postępowania*, Warszawa, 1958, s. 276).

²⁸ M. Mauss, *Sociologie et Antropologie* (V skyrius „Une catégorie de l'esprit humain: La notion de personne, celle du „moi““), Presses Universitaires, Paris, 1960.

²⁹ *Epiktet*, *Encheiridion*, Przekład L. Joachimowicza, Warszawa, 1961, s. 463.

pasak Moso, teikė asmenybei jau daug didesnę reikšmę. Iš stoicizmo tai neišvengiamai turėjo persiduoti krikščionybei, kuri kiekvieną be išimties žmogų apdovanojo nemirtinga siela: Asmenybės supratimo raišdai savo ruožtu turėjo įtakos ir teisinės asmenybės koncepcija romėnų teisėje, kurioje iš pradžių vergas negalėjo turėti teisinės asmenybės (*servus non habet personam*), o vėliau šitoji asmenybė ir jam buvo pripažinta.

Visuomeniniai veiksniai, sąlygojantys orumo augimą arba jo slopinimą

Sociologų tarpe neretai sutinkama nuomonė, kad asmenybių diferenciacija ir jų individualaus charakterio išryškinimas turi glaudų ryšį su urbanizacija. Gimininė santvarka, galima sakyti, ignoravo žmogaus individualybę. Dėl to sūnus galėjo atlikti bausmę už tėvą, o tėvas — už sūnų; Lenkijoje tokių atvejų buvo galima aptikti iki pat XVIII a. Grupinės atsakomybės supratimas, viešpatavęs iki tol, kol buvo prieitas požiūris, kad tik kaltininkas atsako už savo poelgį, asmenybę tarsi ištirpydavo kokioje nors socialinėje grupėje — šeimoje, kaimo bendruomenėje ar kastoje.

Aristotelis pabrėždavo — apie tai plačiau rašiau „Moralės sociologijoje“, — kad valdžios despotiškumas žlugdančiai veikia piliečių orumą. Ten, kur šis despotiškumas nepajėgia jo sunaikinti, jis neišvengiamai privalo su juo susidurti. [...] Tai yra nurodęs ir L. Kšyvicis, teigdamas, kad „ten, kur vienoje pusėje stovi žmogus — despotas, kitoje — žmonės, turintys aukštai išvystytą orumo pajautimą, ten susidūrimas tampa neišvengiamas.“³⁰

Monteskjė teorijoje svarbi vieta priklauso aptarimui aplinkybių, palankių vystyti tokiam išdidumo supratimui, kuris yra glaudžiai suaugęs su riteriškųjų ideologijų vertybėmis. Jo požiūriu, išdidumui akcentuoti itin palanki aplinkybė buvo monarchija, kuri ieškojo ramsčio privilegijuotuose sluoksniuose.³¹ Kadangi Europoje šiais privilegijuotais sluoksniais nuo pat Homero laikų iki miesto buržuazijos atėjimo į valdžią buvo riteriai ir jų pavyzdžiu sekanti aristokratija, išdidumo supratimas, kaip jau minėjome, tapo susietas su šių sluoksnių pripažįstama vertybių hierarchija. Betgi šitoks žmogaus orumas, sutapatintas su taip su-

³⁰ L. Krzywicki, *Dzieła*, t. II, Warszawa, 1958, s. 38.

³¹ Žr. M. Ossowska, *Socjologia moralności. Zarys zagadnień*, wyd. II, Warszawa, 1969, s. 83.

³² Apie M. Veberio požiūrį į tam tikro statuso pagrindu skirtas grupes kitados jau teko rašyti, dėl to šiuo metu prie to klausimo nebegrįšiu (žr. M. Ossowska, *Socjologia moralności*, s. 76).

prastu išdidumu, nebeapima visų orumo pasireiškimo atvejų. Pažemintieji sluoksniai, kurie puoselėjo tikėjimą savo ypatinga istorine misija, randa jame atramą ir savo vertės pajautimui.³² Tik orumą, susietą su tam tikromis apibrėžtomis vertybėmis, ne orumą apskritai, savinasi privilegijuotieji luomai, kurie, kaip juokavo Mandevilis, išdidumą pavelėdavo kaip podagrą. Miestiečių sluoksniai, riteriškajai ideologijai priešpastatydami darbštumą, atsakomybę už duotąjį žodį ar drausmingumą, šiomis savybėmis grindė antrąjį, platesnį orumo supratimą ir reikalavo jam prideramos pagarbos.

Minėjome, kad gimininė santvarka nebuvo palanki asmenybės supratimui vystytis, nes individuali asmenybė tuo metu visai nebuvo reikalinga. Betgi Homero herojai, kuriems jų garbė yra aukščiausias gėris ir kurių begalinis dėmesys nuomonei apie save buvo ištis išimtinis, tiesą sakant, priklausė tai pačiai santvarkai. Sido tragediją, tuo pavidalu, kaip ją pateikia Kornelis legendoje apie Sidą, sudaro stipriai susieta su giminine santvarka pareiga keršyti už nekaltai įžeistą tėvą. Achilo individualizmui nereikėjo urbanizacijos, o be galo aktyvus domėjimasis tuo, kaip jų asmenybė atrodo kitų akimis, buvo būdingas ir kaime gyvenančiai dvarininkijai.

Sutikdami, kad žmonės, vadovavęsi riteriškųjų ideologijų vertybėmis, buvo itin jautrūs kitų nuomonei apie save, privalome priminti, kad tasai jautrumas taipogi būdingas šiuolaikiniam Jungtinių Valstijų *other-directed man*'ui, * kurio elgesį irgi sąlygoja kitų žmonių požiūris į jo asmenybę. Šių reiškinį skirtingumą, atrodo, pabrėžtų du dalykai: pirmiausia pastarasis žmogus, pasak D. Rismeno (*Riesman*) charakteristikos, būdamas „radiolokacinės orientacijos“, kituose žmonėse ieško vadovavimo, tuo tarpu Homero herojus juose ieškojo pritarimo; artimai su tuo susijusi ir antroji aplinkybė — *other-directed man*'as kuria savo požiūrį į tai, kas yra vertybė ir kas ne, kas yra dorybė ir kas yda, kitų nuomonės pagrindu, o Homero herojus turėjo jau suformuotą vertybių hierarchiją ir iš kitų laukė tik patvirtinimo, kiek šias visas vertybes jis realizavo savo gyvenime. „Radiolokacinės orientacijos“ žmogus vadovavosi svetimu požiūriu, Homero herojus vien stebėjo save svetimomis akimis.

Čia pateikėme tam tikrus sociologinio pobūdžio klausimus, kurie verti nuodugnesnio apmąstymo. Reikia taip pat atsiminti, kad akcentavimas savosios vertės bei orumo, privalančių įtvirtinti orumo pajautimą, gali taip pat priklausyti ir nuo daugelio kitų veiksnių. Tikėjimas, kad mūsų gimimo akimirką mumyse įsikuria vieno iš mūsų protėvių

* Anglų pasakymas „other — directed man“ pažodžiui reiškia „kitų vadovaujamas žmogus“ (vert. past.).

dvasia, nedaug skatina domėtis savąja asmenybe, kaip to neskatina ir tikėjimas metapsichoze. Buda, berods, nepripažino tvirtos asmenybės. Kokio laipsnio pasiekia ryšys tarp savojo „aš“ atskirumo bei nepakartojamumo jautimo ir savojo orumo suformavimo — tai tolesnio tyrinėjimo klausimas. A. Malro savo „Antimemuaruose“ pabrėžia menkumą vaidmens, tenkančio Indijoje individui, palyginus su kastos vaidmeniu. Ne žmogus, bet kasta sudaro svarbiausią vienetą. „Indas pirmiausia yra kastos narys, taip kaip krikščioniui krikštas yra pirmesnis už tapimą asmenybe“.³³

Du orumą ginantys principai

Kitų rodomos pagarbos asmenybei nepaprastą reikšmingumą pačiam žmogui liudija tai, kad, kaip minėjome, šios pagarbos netekęs žmogus gali reaguoti net savižudybe. Šis faktas tampa pagrindu dorovinėms direktyvoms, įpareigojančioms nemenkinti, nežeminti žmogaus. Dvi šio pobūdžio direktyvos užsitarnavo sau ypatingą vietą etinės minties raidoje. Turiu galvoje Kanto ir Markso suformuluotas direktyvas. Jos apima orumą tiek vertingumo prasme, tiek ir ta prasme, kad orumas būdingas ne kiekvienam.

Dar B. Mandevilis yra atkreipęs dėmesį į tai, kaip politikas manipuliuoja žmogumi, pajungdamas jį, be jo sutikimo, savo tikslams pasiekti. Taip elgiamasi, kai, pavyzdžiui, žmonės skatinami aukoti gyvybę kare, paglostant jų ambiciją atžymėjimu, pomirtinės garbės pažadais, efektingai atrodančia uniforma ir pan. Lyginant su Mandevilio laikais, šiandieninės masinės komunikacijos priemonės smarkiai išplėtė šitas manipuliacines galimybes. Slapti agentai, apmokami didžiųjų prekybos organizacijų, įvairiais propagandos būdais skatina didinti vartojimą, kreipdami jį šeiminkams naudinga linkme.³⁴ Visa tai sudarė pagrindą atsirasti naujai praktinio pažinimo šakai, būtent sociotechnikai. Šitie gerai žinomi faktai daro itin aktualų Kanto principą: „Niekada nelaikyk žmogaus vien priemone, o visada taip pat ir tikslu.“ Šį principą neabejotinai prisimena ne vienas sociologas, kuris, priešingai tam, kas jau buvo sakyta 59 puslapyje, sudarydamas ypatingo ir nuoširdaus susidomėjimo anketuojamam asmeniui regimybę, išgauna iš jo duomenis savo darbui arba apgauna tiriamąjį asmenį, siekdamas ištirti jo sugestyvumą, kaip tai atsitinka, pavyzdžiui, žinomajame Ašo (*Asch*) eksperimente.

Ką tik minėtą Kanto principą jau esu plačiau aptarusi kitur. Priminsiu tikrai, kad mačiau galimybę jį silpniau ar stipriau interpretuoti.

³³ A. Malraux, *Antimémoires*, Paris, p. 200.

³⁴ Užuomina į žinomo amerikiečių autoriaus V. Pakardo (*Packard*) knygą „The Hidden Persuaders“.

Silpnėse prasme šis principas neleidžia naudoti žmogaus savo siekiamams realizuoti, jam pačiam to nežinant. Stipresnioji interpretacija papildomai dar reiškė, kad šie tikslai aiškiai nesutampa su jo tikslais. Tokio atvejo pavyzdžiu galėtų būti, sakysim, parašymas be sutikimo kažkieno pavardės po deklaracija, kurios tas žmogus niekada nepasirašytų. Paminėtą pavyzdį būtų galima dar papildomai sustiprinti prielaida, kad mūsų tikslams panaudotas žmogus turėjo šiuo atveju pagrindą tikėtis tam tikro asmeniško, bet ne vien dalykinio santykio su jo asmeniu.

Markso direktyva, skelbianti, kad žmogus žmogui yra aukščiausia esybė (*das höchste Wesen*), savo ruožtu reikalauja kelių žodžių komentaro. Yra visiškai aišku, kad tiesioginė nuosaka čia yra apgaulinga, nes tai reikalavimas, bet ne sakinyš, konstatuojantis faktą. Pirmasis klausimas, kuris ryšium su tuo postulatu iškyla, yra toks: kokioje hierarchijoje, su kuo lyginant žmogus privalo užimti aukščiausią poziciją? Galima pripažinti, kad Markso postulatą priešpastatomas teocentristinei orientacijai. Aukščiausia esybė žmogui čia yra patsai žmogus, bet ne dievas, kurį religija liepia mums gerbti, reikalaudama tolesnio jo garbinimo aname pasaulyje. Betgi šiame postulate galima taipogi išvėlyti ir priešpastatymą kultui kokių nors hipostazinių, deifikuotų objektų, kuriais gali būti valstybė ar ir pati visuomenė. Tuomet šis postulatą reikėtų, kad valstybė yra žmogui, o žmogus valstybei. Abiem atvejais tai reikėtų būtinumą kovoti su bet kokių žmogaus pažeminimu, suteikti prispaustam žmogui visus jam priklausančius žmogiškumo atributus, t. y. bruožus, kuriuos pagal tam tikrą individualų etaloną jis privalo turėti.

Duodamas tik bendrą kryptį, kurios turėtų laikytis jo sprendimas, Markso postulatą nesuteikia galimybių išpaukinti įvairiausias konfliktingas situacijas, į kurias mes galime pakliūti. Ar galima aukoti gyvenančiąją kartą ateities kartoms? Juk tasai paaukojimas nepažeidžia direktyvos, skelbiančios, kad žmogus žmogui yra aukščiausia vertybė, tik gyvenančių ir gyvenančių žmonių interesų konflikto atveju liepia mums suteikti pirmenybę ateities kartai. Žmogus žmogui yra aukščiausia esybė, bet mes privalome turėti papildomų direktyvų, kad žmonių susidūrimo atveju galėtume nuspręsti, kieno pusę palaikome. Štai mokslininkas, kuris iki minimumo sumažina savo pareigas šeimai, kad galėtų sutaupyti laiko kūrybiniam darbui. Ar mes palaikysime mokslininką ar jo vaikus, kurie nuolatos jaučia, kad tėvas trokšta kuo greičiau užsidaryti savo darbo kambaryje, ir dėl to jaučiasi skriaudžiami, nepatenkinti?

Pati bendriausia forma, kurią galima suteikti direktyvai, susijusiai

su šio skyriaus svarstymais, galėtų būti, kaip minėjome, tokia: „Turėk orumo ir gerbk svetimąjį.“³⁵

Šitoji direktyva nuteikia tam tikriems pedagoginio pobūdžio apmąstymams. Anksčiau buvomė prisiminę, jog, ugdydami žmogaus orumą, privalome skatinti jo ambiciją ir kartu mokyti jį gėdos supratimo, kad šis žmogus netaptų savo ambicijų vergu. Gerai daro tas, kuris siekia atpratinti žmones nuo vagiliavimo, įteigdamas, kad toks elgesys yra ne kas kita, kaip asmenybės nusižeminimas. Betgi gėda, išplaukianti iš nusižeminimo ir susijusi su pergyvenimais dėl pasmerkimo ar pripažinimo, gali turėti dvejopų pasekmių. Ne kas kita, kaip bijojimas būti pasmerkta,— kaip teisingai rašė Mandevilis,— veda prie to, kad mergina užsmaugia savo nesantuokinį kūdikį, kuriam ji galėtų būti geriausia motina. Jautrumas savo nepilnamečių draugijos nuomonei skatina pauglius rūkyti, ieškoti seksualinių nuotykių, kuriems iš tikrųjų jie dar neturi potraukio, dalyvauti kioskų apiplėšimuose. Adomas Smitas tikėjo, kad reikšmingiausia auklėjime yra sugebėjimas žmogiškąją savimeilę ir tuštybę pakeisti deramu išdidumu. Nors motyvavimas šiuo atveju, kaip minėjome, gali turėti įvairias pasekmes, tačiau jisai sudaro tvirtą ramstį moralistui. Visuomeninių melo pasekmių ar žmogui padarytos skriaudos (vagystės atveju) nurodymas dažnai nėra pakankamas pagrindas atpratinti auklėjamuosius nuo vieno ar kito dalyko, ir tik jų pavertimas orumo reikalu gali duoti auklėtojui reikalingą efektą.

Dėl vertinamosios motyvacijos visuomeninės svarbos ir dėl vaidmens, kurį vaidina pagarba sau pačiam bei savęs vertinimas žmogaus gyvenime, visos asmėnybės pažeminimo formos privalo būti griežtai smerkiamos. Betgi tam tikros jo formos yra ir toliau toleruojamos ir netgi, pasakytume, legalizuotos. Turiu galvoje žmonių baudimą pažeminimu. Iš tikrųjų jau seniai nebenaudojame gėdos stulpo bausmės, leidžiančios kiekvienam praeiviui iki valiai įžeidinėti visų akivaizdoje išstatytą žmogų, bet užtat diferencijuojame mirties bausmę pakariant ar sušaudant,— atseit, daugiau ar mažiau žeminančia forma, ir jau būtinai atitinkamam laikui po bausmės atlikimo atimame iš žmogaus tam tikras pilietines teises. Kiekvienas žmogaus teisių sumažinimas yra — kaip jau anksčiau minėjome, cituodami J. Makarevičių,— žmogaus garbės sumažinimas. Pasitaiko, jog teisių atėmimas yra būtinybė, susijusi su tuo, kad šių teisių turėjimas gali kam nors sukelti pavojų. Taip atsitinka, pavyzdžiui, tuo atveju, kai iš nepataisomo alkoholiko atimamos vairuotojo ar tėvystės teisės. Tačiau yra ir tokių atvejų, kai tokio bū-

³⁵ E. Terajonas taip formuluoja orumo direktyvą: „Visada elkis taip, kad būtum ir atrodytum žmogumi, sugėdinti atlikti įgimtą ar visuomenės tau patikėtą vaidmenį, nes jį atlieki bendruomenėje, su kuria esi solidarus ir laikai natūraliu dalyku priklausyti jai“ („L'honneur-sentiment et principe moral“, p. 148).

tinumo nėra, o pilietinių teisių atėmimas iš buvusio kalinio sudaro papildomą bausmę, kuri veiksmingai apsunkina žmogui grįžti į visuomenę ir savotiškai prispaudžia tą, kuris trokštų išsitiesti. Įdomu tai, kad pilietinių teisių atėmimas sėkmingai tebesilaiko baudžiamuosiuose kodeksuose tuo pat metu, kai smarkiai vystosi psichologiniai ir sociologiniai tyrimai, siekiantys išaiškinti kuo greitesnes buvusių kalinių resocializacijos galimybes.

Asmeniškųjų dorybių pavadinimas puošiančiomis dorybėmis — apie tai buvo kalbėta 69 puslapyje — turi tam tikrą pagrindą, nes, kaip žinoma, jų supratimą stipriau veikia estetiniai veiksniai ir jose žymiai ryškiau, negu pilietinių dorybių supratime, iškyla konvenciniai elementai. Tai, kas laikytina žeminančiu ir kas ne, paprastai būna susitarimo dalykas, panašiai kaip susitarimo dalykas yra pažeminimą reiškiantis antpečių nuplėšimas kareiviui. Pabrėždama šių elementų bei simbolių veiksmų reikšmę, visiškai nenorėčiau menkinti asmeniškųjų dorybių. Netgi priešingai, prisijungiu prie nuomonės Bertrano Raselo, kuris 1958 metais rašė: „Be pilietinės dorovės visuomenės žūva, be asmenybės dorovės netenka vertės jų gyvavimas“.